

ОБНОВА ВОЈНЕ СИЛЕ И ВОЈНОГ
И ЦИВИЛНОГ САНИТЕТА ПРЕ
ПОЧЕТКА БОРБЕНИХ ДЕЈСТАВА
У ЈЕСЕН 1915. ГОДИНЕ

САЖЕТАК

Србија је у први светски рат ушла исцрпљена Балканским ратовима. Припремајући се за рат, Србија је мобилисала готово целокупни људски потенцијал. Током прве ратне – 1914. године укупни губици Српске војске су били огромни – 132.000 људи. Током борбених дејстава губици су надомештани углавном економичном употребном резерви, ангажовањем мобилисаних потенцијала (допунских јединица, јединица, јединица из дубини територије – са простора нових области, кадровских пукова, добровољачких јединица, кадровима војних академија) али је најважније било ефикасно груписање и умешно маневрисање оперативним и тактичким саставима. Велику улогу у попуни јединица одиграла је ванредна партија у коју је регрутовано око 40.000 регрута која је, након завршене обуке по скраћеном поступку, у кључном моменту заузела место у борбеном поретку јединица и заједно са питомцима подофицирске школе освежила редове пред противофанзиву у Колубарској бици.

Током 1915. године војску је захватила епидемија пегавца од кога је оболело око 100.000 а умрло око 36.000 војника. Ако се овоме дода и око 91.000 рањеника који су се након борби на Церу, Дрини и Колубари нашли по болницама онда се може сагледати колики је терет поднео Српски војни санитет током 1915. године у лечењу и опоравку српских војника ради припреме и оспособљавања јединица за офанзиву која је уследила октобра 1917. године. Осим излечених од болести и рана, борбени стројеви током 1915. године ојачале су и две партије (априлска и октобарска) – око 60.000 регрута око 3.500 добровољаца из Русије.

S U M M A R Y

Serbia went in World War One exhausted by the Balkan Wars. Preparing for the war, Serbia called to the colors almost entire human potential. Within the first war year, 1914, the Serbian Army suffered enormous losses – a total of 132,000 people. During combat actions, losses were compensated by economically involving reserves, activating drafted potential (additional units, units from the deepest parts of the territory, from new regions, regular regiments, volunteer units, personnel from military academies), the most important being, however, an efficient grouping and cunning maneuvering operative and tactique units. A significant role in units manning was played by the extra party that counted 40,000 of recruits. After a reduced training, in a key moment it took a position in the combat system and refreshed army forces together with cadets of the Non-Commissioned Officer School on the eve of counteroffensive within the Battle of Kolubara.

In the year 1915 the army was inflicted by typhus fever, so that 100,000 fell ill, out of which 36,000 soldiers died. If we add 91,000 wounded that were hospitalized after the Battle of Cer, the Battle of Drina, and the Battle of Kolubara, then it is easy to understand the extent of burden carried by the Serbian Medical Corps in the treatment and recovery of Serbian soldiers in order to prepare units and make them fit for the subsequent offensive in October 1917. Except for the recovered, combat lines in 1915 were strenghtened by two parties (April and October ones), counting about 60,000 recruits and 3,500 volunteers from Russia.

Увод

Србија је уочи рата имала 4.000.000 становника. Према подацима изнетим у Прегледу историје ратова, Србија је током рата мобилисала укупно 800000 војника што износи 20 посто становништва. Мобилизација Српске војске почела је 26. јула а за борачке делове завршена 30. јула. Србија је у рат мобилисала све што је пушку могло да носи и више се није имало шта мобилисати. По завршеној мобилизацији у Српској војсци нашло се укупно око 400.000 војника.¹

Од тог броја у Оперативну војску мобилисано је 250.000 људи сврстаних у три армије – 11 пешадијских и 1 коњичку дивизију. У дивизије првог и другог позива мобилисано укупно 180.000 а у пукове трећег позива око 70.000 људи.²

Осим мобилизације људства за оперативну војску у Српској војсци се по завршетку мобилизације налазило и 150.000 људи у дубини територије и у граничном појасу: кадровски пукови регрута (стални мирнодопски кадар који је пред рат бројао око 50.000 војника-кадровика) граничне трупе за обезбеђење границе према Албанији, Бугарској, у унутрашњости и јединице и установе у надлежности Министарства војног. У моменту проглашења мобилизације многе од ових јединица биле су распоређене на територији Нових области. (4, стр. 148).³

¹ Подаци о томе колико је војника Србија мобилисала нису прецизни и прилично се разликују. Према подацима главног интенданта (9, прилог Б) стање на храни Српске војске по извршеној мобилизацији износило је 542.000 људи. Јачина Црногорске војске износила је 35.000 људи.

² Ратна оперативна војска пред Први балкански рат бројала је 287.000 војника. Треба имати на уму да су услед губитака у балканским ратовима дивизије Српске војске биле нешто ослабљеног састава. Док је формација предвиђала 20.500 људи у дивизијама првог позива, бројно стање дивизија с почетка Првог светског рата кретало се између 14 и 16 хиљада војника.

³ Трупе нових области током 1914. године чиниле су следеће снаге: 8 кадровских пукова (1, 3, 11, 13, 14, 16, 18. и 20), 8 батаљона трећепозиваца (по два из 1. и 2. пука, три из 12. пука и један са територије вардарске дивизијске области) 21 батаљон обвезника 1. и 2. позива са територија дивизијских области, 11 чета граничне трупе, око 100 добровољаца, жандарми, артиљерија, санитет. Ове јединице биле су у надлежности Министарства војног непосредно потчињене командама: Подримског одреда са штабом у Мавровским хановима, Косовске дивизијске области са штабом у Призрену, Вардарске са штабом у Скопљу, Битољске у Битољу и Брегалничке у Штипу.

Према Закону из 1901. и 1904. године Народна војска војска била је разврстана у три позива. Први позив састојао се од сталног састава – „сталног кадра“ (извежбаних војника „под заставом“) и његових резервиста. Обавеза у првом позиву била је од навршене 20. до навршене 31. године. Други позив чинили су обвезници од навршене 31 до навршене 37 године а трећи од навршене 37 до навршене 45. године живота. Дивизије другог позива нису имале стални кадар а за разлику од дивизија првог позива имале су по три пука. Последња одбрана обухватала је младиће од навршених 17 до навршених 20 година и обвезнике од навршене 45 до навршене 50 година живота а изузетно као месна војна структура и преко 50 године. Последња одбрана служила је за позадинске послове, одржавање реда, чување заробљеника и ратног плена. (8)

Укупном броју мобилисаних српских војника треба додати и 35.000 војника које је мобилисала Црна Гора. Обзиром да су се све те снаге налазиле под јединственом командом и на јединственом фронту то се може рећи да се под српским оружјем уочи Првог светског рата нашло укупно 440.000 војника.⁴

Губици

Српска војска и држава претрпела у Првом светском рату огромне губитке – највеће од свих савезника. Према подацима који су изнети на Мировној конференцији у Паризу, војни губици Србије (погинули и умрли) износили су 402.435 а цивилни 845.000 – укупно 1.247.435 људи. Србија је изгубила 28 посто укупног становништва од чега 53 посто мушког од 18 до 55 година. Кад је реч о војним губицима они су у Српској војсци чинили око 50 посто мобилисаних, највећи од свих учесника рата.

Од укупног броја погинулих српских војника, велики број њих положио је своје животе на олтар Отаџбине већ у првој ратној години. Према подацима Врховне команде, током 1914. године, губици Српске војске износили су: погинулих 22.000, рање-

⁴ Црна Гора мобилисала је 4 одреда са 35.000 војника, половином августа 1914. војска је нарасла на 42666 војника а новембра 1915. године бројала је 54.351 војника. (7, стр. 156; 4, стр. 148, 651; 5, фуснота бр. 4 стр. 31).

них 91000, заробљених 19000, укупно: 132000 официра, подофицира и војника. (7, стр. 234; 4, стр. 651).⁵

Губици у Аустроугарској војсци у 1914. години били су знатно већи. Они су износили чак 27.3705 људи од чега су 7.592 били официри. Од тога је погинуло 28.276 људи, рањено 122.122, болесно 46.716 (укупно 168.838), званично заробљено 1.946, нестало 74.645 (укупно несталих и заробљени 76.591) аустроугарских војника и официра.⁶

Попуна током 1914. године

Обзиром на истрошеност борбених састава током Балканских ратова, велике губитке током интензивних и дуго-трајних борби у 1914. години, конкретне борбене околности и ограничене људске ресурсе – попуна јединица већ након првих битака, а и током целе 1914. године, представљала је један од највећих проблема и најважнијих питања. Интензитет борбених дејстава захтевао је континуирану попуну а тај захтев није се могао надоместити ни умешним маневрисањем и рационалним груписа-

⁵ Током Церске битке на српској страни укупно је било избачено из строја 259 официра, 16.045 подофицира и војника (12 посто оперативне војске) од чега је погинуло 54 официра и 2.053 подофицира и војника, нестало 11 официра и 2.667 подофицира и војника, док је рањено 194 официра и 11.325 подофицира и војника. (5, стр. 368; 2, стр. 525).

⁶ Укупни губици Аустроугарске војске у борбама против Српске војске у 1914. години износили су: погинулих 1.060 официра и 27.216 подофицира и војника, рањених 3.211 официра и 118.911 подофицира и војника, заробљених 66 официра и 1.880 подофицира и војника, несталих (уствари заробљених) 656 официра и 73.989 подофицира и војника, болесних 2.599 официра и 44.117 подофицира и војника, укупно: 7.592 официра и 266.212 подофицира и војника. (7, стр. 233).

У све три битке (Церској, на Дрини и Колубарској) Аустроугарска је имала губитке око 275.000 људи (мртви, заробљени, рањени, оболели и нестали). Према званичним аустроугарским подацима њени губици током Церске битке износили су око 45.000 војника, током битке на Дрини 130.000 а током Колубарске битке око 100.000 људи. (6, стр. 485; 4, стр. 651).

У операцијама на Дрини и Колубари аустроугарски губици износили су 240000 војника од чега је више од пола у Бици на Дрини (4, стр. 651).

У бици на Дрини аустроугарски губици били су 130.000 војника. (7, стр. 211).

У Колубарској бици губици аустроугарске износили су 120.000 војника (7, стр. 232).

њем расположивих снага од стране Врховне команде нити попуњавањем јединица из формацијских резерви.⁷ Јер, губици су били толики да су се морали ангажовати и додатни извори попуне.

Попуна оперативне војске људством из допунских (комбинованих) пукова резервних трупа дивизија током 1914. године

Стратегијском изненађењу које је при нападу на Србију остварила Врховна команда Аустроугарске војске, Српска врховна команда успешно је парирала прегруписавањем снага, али је то за последицу имало брзо увођење у борбу снага које су представљале стратегијску резерву. Због жестине сукоба резерве у људству којима су располагали пукови (допунски батаљони) веома брзо су ангажоване и углавном утрошени већ у првим данима рата. На расположењу Врховној команди у тој фази остале су још оперативне резерве које су биле сврстане у допунске (комбиноване) пукове Резервних трупа дивизија које су увођене у борбу сходно развоју ситуације на појединим правцима. Овим трупима биће поверени најтежи задаци, и биће упућени у најжешћа ватрена крштења. Њихово ступањем на положај није значило само пуку и преку потребу попуне истрошених редова, већ и освежење и моралну подршку прекаљеним борцима који су на тим положајима већ крварили.

Тако је у току Церске битке од допунских батаљона Дунавске дивизије 1. и 2. позива Врховна команда 23. августа наредила да се формира Комбиновани пук Крагујевачких резервних трупа јачине 5 батаљона. Пук је упућен у Ужице под команду Ужичке војске (наређење Обр. 1805). Допунским трупима 1. и 2. позива, које су се налазиле у Крушевцу и Нишу (сем допунских трупа Шумадијске дивизије 2. позива) наређено је да одмаршују до Ваљева, ту да се преоружају (уместо руских да од Тимочке дивизије 1. позива приме наше пушке) и одатле да одмаршују у своје јединице по припадајућим дивизијама.

⁷ У формацијској резерви сваког пешадијског пука првог и другог позива био је по један допунски батаљон који је до 1915. године углавном био дислоциран у команди војног округа а при свакој дивизији до 1915. године постојала је команда резервних трупа.

Комбиновани пукови Резервних трупа ангажовани су веома интензивно и током двомесечних Битака на Дрини – од 8. септембра до 9. новембра 1914. године. Тако је један батаљон Комбинованог пука Нишких резервних трупа истакао се у борбама на Малом Рожњу потпомажући борбу Љубовићског одреда на Петријиној стени у чијем саставу је од 19. септембра био и батаљон Крушевачких резервних трупа.

Из Ужица је у Крупањ упућен Комбиновани пешадијски пук Крушевачких резервних трупа и стављен под команду пуковника Петра Мишића. У Одред пуковника Мишића у борбама на Мачковом Камену ушао је и Комбиновани пук Крагујевачких резервних трупа, али су ове трупе које су ватрено крштење имале управо на Мачковом камену (на Дугим Њивама и Кошутњој стопи, касније на Рожањским положајима на Гучеву) биле прилично слабе за тако тежак задатак. Зато је Врховна команда наредила (Обр. 3464 од 21. септембра) команданту 1. армије да расформира Комбиновани пешадијски пук Крагујевачких резервних трупа те да он престане дејствовати као засебна јединица већ да се његови батаљони формирају као допунски по пуковима Дунавских дивизија 1. и 2. позива, а команда Комбинованог пука да се расформира и стави на расположење Врховној команди.

Команданту Крушевачких резервних трупа Врховна команда наредила је 23. септембра 1914. године да допунске батаљоне пукова Шумадијске дивизије 2. позива одмах упути у Вишеград ради попуне пукова ове дивизије.

Један контингент од 560 војника Крушевачких резервних трупа ушао је у састав 1. пука на десном крилу Комбиноване дивизије 3. армије и знатно га бројчано и морално ојачао у борби на Еминовим водама 27. октобра 1914. године.

Попуна оперативне војске јединицама трупа нових области

У биткама на Дрини биле су ангажоване и исцрпљене и последње резерве оперативне војске. Даља попуна оперативне војске могла се остварити једино издвајањем јединица из састава Трупа нових области које су биле под непосредном командом

Министра војног. Али ова попуна текла је веома споро и одвијала се у отежаним условима. Извесно прегруписавање и слање мањег континента трупа из састава Трупа нових области, као појачање оперативној војсци, уследило је 3. новембра (на дан почетка аустроугарске офанзиве у Колубарској бици).

Том приликом је из дубљег распореда Трупа нових области у Лимски одред пребачено три батаљона извежбаних обвезника. Косовски батаљон распоређен је у Сјеницу, Кумановски батаљон у Дуго Поље а Прилепски батаљон у Нови Пазар. Ови батаљони значајно су ојачали јединица на помоћном правцу током Колубарске битке. Тако је на пример Косовски батаљон већ 4. новембра упућен ка Љубишу да заштити правац Ужице – Кокин Брод и 5. новембра посео положај на Враневику. Касније, у противофанзиви успешно је изводио напад на правцу Чајниче – Ужице, а 10. децембра на правцу Ужице – Кремна – Виогор.

Међутим први озбиљнији контингент за попуну оперативне војске на овај начин затражен је већ након месеца дана рата, али је требало да прође још 40 дана до његове реализације. Наиме, ради попуне губитака у појединим пуковима, Врховна команда обратила се 17. септембра 1914. године Министру војном с молбом да сагледа могућност да се од Трупа нових области са границе према Бугарској одвоји три пука пешадије од по четири батаљона јер других резерви у људству нема. Као одговор на ову молбу прве јединице почеле су пристизати тек 27. новембра.⁸ Тада је преко Милановца у Моравску дивизију 1. позива пристигло 1.000 обучених обвезника који су од регрута Крагујевачких трупа, који су тада били на обуци, успут преузели руске пушке. Након два дана уследио је контингент од 6.000 извежбаних обвезника који су

⁸ Као претходница првог континента у борбени строј 2. армије 24. новембра стигао је „Скопљански батаљон“. Али, војници из овог батаљона били су необучени што најбоље потврђује податак да је најувезбанија чета почела обуку тек 30. октобра а да је једна од чета тек пред полазак из Скопља приступила обуци и примила пушке (1/5, стр. 84). У противофанзиви Колубарске битке овај батаљон нападао је у саставу Обреновачког одреда заједно са 7. пуком 2. позива, на левом одсеку којим је командовао пуковник Милисав Лешјанин. По завршетку Колубарске битке Скопљански батаљон распоређен је у састав Грочанског одреда а потом у састав Београдског отсека којим је командовао пуковник Душан Туфегџић у коме су били 7. пук 2. позива и 10. кадровски пук.

после наоружавања у убојном слагалишту у Нишу по партијама пристизали у Крагујевац а одатле распоређивани по пунктовима. Један такав контингент од 600 обвезника пристигао је преко Чачка као појачање Ужичкој војсци.

И поред тешкоћа које су пратиле овај начин попуне, а које су се огледале у спором пристизању, недовољној обучености и слабој наоружаности војних обвезника, попуна је, првенствено због бројности приспелог људства (укупно око 10.000 обвезника) имала великог одраза на подизање борбене способности и морала јединица које су попуњене овим структурама током Колубарске битке.

Улога регрута кадровских пукова

Треба имати на уму да су све јединице 1. позива стављене у мобилно стање још 12. септембра 1913. године. У тим условима почела је обука нове партије регрута који су, са навршених 20 година, ступили у војску у априлу 1914. године. Најмлађа партија регрута је, дакле, до мобилизације обучавана у кадровским (мирнодопским) пуковима који су уједно били и наставне јединице обучаване по касарнама као школа.⁹ Иако су обучавани само четири месеца и завршили обуку само до фазе четне обуке, регрути кадровских пукова, уз претходну генерацију извежбаних војника која се прекалила у балканским ратовима, послужили су као поуздан ослонац за обезбеђење мобилизације и стратегијског развоја целокупне војске. И не само то, после мобилизације, већина од око 50.000 регрута, сврстани у кадровске пукове, већ од првог дана примили су борбу и дејствовали у саставу припадајућих дивизија и, раме уз раме са

⁹ Обука се према плану и програму из 1910. године изводила у фазама (школама). Те фазе носиле су називе: јединачна и водна обука (трајала је 2 месеца), четна (трајала је 1,5 месеци, батаљонска (тајала је 20 дана) и пуковска обука (трајала је 18 дана), школа здружених одреда и маневара (трајала је 15 дана), бојево гађање (тајало је 15 дана). Обука до нивоа батаљона трајала је 4 месеца и 5 дана а преостала три нивоа 1 месец и 18 дана. Тако је укупна обука трајала 5 месеци и 23 дана (6 месеци). Руковођење и организација целокупне обуке била је у надлежности Министарства војске и Главног ђенералштаба а Команде дивизија руководиле су обуком јединица (кадровских пукова) на својој територији.

борцима свих позива, учествовали у свим борбеним окршајима оперативне војске, дајући тако немерљив допринос укупном успеху Српске војске у првој и другој ратној години.

Попуна регрутима који су обуку завршили по скраћеном програму за време рата 1914. године

Велики губици након првог жестоког судара на Церу, отворили су питање правовремене попуне оперативне војске новом (ванредном) партијом регрута. Ово питање покренуто је већ 21. августа 1914. године (на дан завршетка гоњења непријатеља са Цера) представком (Обр. 1679) начелника Штаба Врховне команде Министру војном. Врховна команда убрзо је донела одлуку и наређења о сазиву регрута за обуку, којом захтева да се, ради благовремене обуке и припрема нових свежих трупа, одмах позову сви овогодишњи регрути из старих и нових области како би се потом ставиле на расположење и појачање оперативној војсци.

Како регрутовање претходне партије (1894. годиште), није било свуда довршено, то су овом партијом обухваћени младићи са постојећих регрутних општинских спискова тог регрутног континента. Уз то, наређено је да се позову и регрути који су ранијих година оспособљени а до сада нису одслужили војни рок у кадру те да се не изоставе позвати ни, полуспособни (неборци) па чак и они који су били оглашени неспособним („потпуно неупотребљивим“) за војску већ да се и они упуте на поновни лекарски комисијски преглед у команде дивизијских области. Лекарским комисијама препоручено је да из ове категорије поштеде само оне који су потпуно неупотребљиви и то само због већих телесних мана па чак и о њима да се у пуковским оружаним командама устроји посебна евиденција и спискови.

Пошто су са територије нове области већ раније били упућени у кадар младићи рођени 1891. (23. годишњаци) и 1892. године (22. годишњаци), овом регрутацијом позване су и упућене у пешадију две класе: младићи рођени 1890. (24. годишњаци) и 1893. године (21. годишњаци).

Обзиром на потребе сви регрути, без обзира за који су род оружја окарактерисани (сем за болничаре и пиротехничаре) упућени су у пешадију. Регрути из Дунавске, Дринске и Брегалничке дивизијске области упућени су на обуку у Крагујевац, из Тимочке, Ибарске, Косовске и Шумадијске дивизијске области у Крушевац а из Моравске, Битољске и Вардарске дивизијске области у Ниш. Пиротехничари из старе територије упућени су у пиротехничку чету у Крагујевцу, а болничари из старе територије у болничке чете своје територије с тим што се болничари са територије Дунавске дивизијске области упућују по следећем: из 7. пуковске области у Дринску болничку чету, из 8. у Шумадијску а из 9. у Моравску.¹⁰

Ова партија војника бројала је око 40.000 регрута, а према броју приспелих регрута и резервиста из појединих дивизијских области у регрутним центрима формиране су чете, батаљони и пукови. Од тога је Команда Трупа нових области мобилисала је укупно 15.753 регрута од чега је 4.739 било наоружано руским а 11.014 манлинхеровим пушкама.¹¹

¹⁰ Пошто је било извесно да се бар за прво време неће имати одела за ове регруте, то је наређено да регрути, без изузетка, понесу своје добро чохано или сукнено одело и добру обућу а по могућству и осталу спрему која је прописана за резервисте при доласку у команду. Од регрута се овога пута није изричито захтевало да понесу прописану суму новца као што је то било предвиђено за мирнодопско регрутовање.

¹¹ На територији Подримског одреда било је 3.457 регрута (од тога у Дебру 553 регрута, у Маврову 794 регрута а у Гостивару 572 регрута, у Тетову 1.538).

На територији Косовске дивизијске области мобилисано је 4766 регрута (од тога у Призрену 1.597 регрута у Приштини 1.320 регрута Урошевцу 693 регрута у Митровици 742 регрута у Вучитрну 414 регрута). Овде нису урачуната два батаљона Шумадијског пука Крушевачких резервних трупа јачине 2.290 регрута који су се налазили у зони одговорности Косовске дивизијске области и то: 1. батаљон 611 људи у Приштини и 374 људи у Вучитрну а 3. батаљон 634 људи у Урошевцу и 571 људи у Митровици.

На територији Вардарске дивизијске области 1.339 регрута. Од тога за обезбеђење железничке пруге од Ристовца до Скопља ангажован је 4. батаљон Крушевачких резервних трупа у Скопљу образован од 939 регрута Пријепољског, Новопазарског, Приштинског, Гњиланског, Митровачког, и Сјеничког округа, и Ђачки батаљон око 400 људи

На територији Битољске дивизијске области 6.191 регрута (од тога 673 регрута у Охриду и 200 регрута у Струги 3.513 регрута у Битољу, у Прилепу 870 регрута у Кичеву 601 регрут и у Ресну 334 регрута).

Једновремено са упућивањем ове партије регрута, позвани су сви ђаци који до тада нису служили у кадру. Они су упућени у Подофицирску школу у Скопљу а обучавани су по програму за полагање испита за резервне официре.

Сви регрути и ђаци јавили су се у регрутне и наставне центре до 14. септембра 1914. године. Обука регрута изводила се заједно са претеклим и другим резервистима који су као неупотребљиви прикупљени по наређењу министра војног у наведеним местима. За њихову обуку употребљен је и постављен на нове дужности сав активни и резервни старешински кадар који још није употребљен по оперативним јединицама.

За пријем, смештај и обезбеђење услова за свакодневни живот регрута учињени су одговорним команданти места у које се регрути упућују. Регрути су смештени у логорске услове, а за снабдевање регрута одећом, обућом, постељином, логорском опремом, наоружањем и исхраном, били су одговорни органи Министарства војног.

Имајући у виду ратне прилике, околности и потребе обука је извођена по убрзаном поступку. Врховна команда издала је 20. септембра наређење да се целокупни период наставе овогодишњих регрута скрати и да траје шест недеља. То је практично значило убрзавање обуке јер је у наставне планове и програме унесено само оно што је најпотребније: настава гађања, стрелачка обука и ратна служба.¹²

Ова партија регрута почела је пристизати у борбени строј оперативне војске већ је од 10. новембра 1914. Тако је Моравска дивизија 1. позива попуњена са 2.250 регрута, Дунавска дивизија 1. позива са 1.442 регрута, Дунавска дивизија 2. позива са 1.693 регрута ... Сви регрути били су наоружани ру-

¹² Наредба Министра војног о упућивању овог континента регрута на обуку дошла је у тренутку када је требало по предлогу Русије са војском прећи у офанзиву преко Саве. За тако ризичан подухват требало је у дубини територије обезбедити стратегијску резерву којом би се обезбедила дубока позадина војишне просторије и која би била кадра да одбије евентуалне једновремене упада из Бугарске и Албаније. Јер осим 10 батаљона прекобројних јединица свих позива, није се располагало никаквом другом стратегијском резервом, тако да је долазак нових регрута знатно ојачао укупне људске резерве Српске војске. (види представку Врховне команде Министарском савету и Министру спољних послова Обр. 2.377 од 2. септембра).

ским брзометним пушкама сем 454 регрута који су били упућени у Дунавску дивизију 1. позива. Из извештаја који је поднео командант 5. пука 2. позива види се да је пук попуњен регрутима и преоружан руским пушкама 12. новембра а да је у току преоружавање друга два пука Дринске дивизије 2. позива. Комбинована дивизија 1. позива попуњена је регрутима 13. новембра а после овог датума почело је преоружавање регрута који су стигли у Дринску дивизију 1. позива. (види: Обр. 6.176 команданту 3. армије, Обр. 6.174 команданту 1. армије).

Преоружање и попуна регрутима обављала се у најтежим околностима. Неке јединице су уз то своје регруте при одступању и даље водиле у засебним колонама те су се регрути у знатној мери растурили. (1/4, стр. 237).

Међутим, ова попуна дошла је, рекло би се, у задњем тренутку јер су јединице у вишемесечним сталним борбама и жестоким окршајима биле преполовљене и пољуљаног морала.¹³

Треба имати на уму да је морал код српских војника у тим данима све је више падао. Снег и хладноће, ноћни маршеви и сталне борбе, недостатак артиљеријске подршке и муниције, подерана обућа, поцепана одећа, одступање са Гучева, стални притисак непријатеља, рђава исхрана, учиниле су своје. Збегови које су сусретали војници са територије Дринске војне области при повлачењу у дубину територије на њих су оставили посебно тежак утисак. Због тога је знатан

¹³ Тако је на пример после борби на Враче брду стање у Моравској дивизији 1. позива 27. новембра било је критично јер је само на тим положајима из састава два пука погинуло 481 човека, рањено 2.122, контузовано 54, а нестало 1.624. Бројно стање 1. пук 1. позива (из састава моравске дивизије 1. позива – 2. армија) било је само 29 официра, 89 подофицира, 85 каплара и 582 редова, док је 4. пук 1. позива имао свега 1.050 бораца (пред офанзиву 875 пушака). Тимочка дивизија 2. позива која је била у саставу 3. армије, управо тога дана (12. новембра) имала следеће бројно стање: 13. пук имао је само 6 чета – укупно 923 војника, 14. пук има само 30 официра и 2.414 пушака, а 15. пук 2.070 војника. После борби на Маљену 12. пук 2. позива остао је 27. новембра са само 399 људи-пушака а оба батаљона 4. пука 3. позива после ових борби 28. новембра бројала су само 155 људи (78 пушака). (3/1, стр. 676; 6, стр. 484).

део војника напустио своје јединице и отишао да тражи своје фамилије.¹⁴

¹⁴ Војници који су бранили Мали Рожањ, по његовом паду 9. новембра изјавили су да више неће да се бију. Батаљони 3. позива, комбиновани и допунски батаљони у Љубовићском одреду били су потпуно растројени. Ништа боља ситуација није била ни код Рогачичког одреда и 18. пука на Дебелом Брду па ни код 8. пука 2. позива на Медведнику, што је приморало команданта 1. армије да изда наредбу да „сваког, без разлике, који би напустио свој положај без заповести, подвргнути одмах смртној казни. Почела су осипања војника са положаја па је уведена стална прозивка по списковима, упућене су патроле за прикупљање и привођење одбеглих. У рејону Мионице ноћу 15/16. новембар војници 17. пука побацали су оружје и преобукли се у сељачко одело. Само из 4. батаљона ужичана побегло 400 војника. „У позадини оперативних јединица запажене су гомиле војника... Они су измешани са избеглицама-мештанима и крећу се ван путева. Потребно је да команде предузму најстрожије мере против одбеглих ...“ каже се у наређењу Врховне команде Обр. 6.524 од 16. новембра. Да би се спречило ово велико зло Врховна команда 17. новембра доноси наредбу Обр. 6.593 којом се у командама свих нивоа, до команди пукова, формирају преки судови за суђење бегунцима по кратком поступку. У рејону Маљена војници Дунавске дивизије напуштали су положаје. На железничкој станици у Барошевцу 20. октобра нагрнула је читава чета војника 11. пука 1. позива тражећи од шефа воза да иду кућама.

Одржати морал у појединим ситуацијама тешко је било и уз употребу силе. Тако после губитака, бежаније и пребега, који су се десили на Враче Брду код 1. пука из састава Моравске дивизије 1. позива, командант дивизије у извештају Обр 2.050 изјављује: „Ја ћу се постарати или да се тај пук бори или да нико не остане од њега“.

А поводом предаје великог броја војника из састава два батаљона 14. пука 1. позива (командант потпуковник Стеван Нешић) који су били ангажовани као резерва Тимочке дивизије 1. позива и требали да садејствују 4. пуку 1. позива, командант 4. пука 1. позива (Обр. 867) известио је: „... Лично сам посматрао да војници из та два батаљона нису хтели да се боре и официри их нису могли кренути напред ... Повећа одељења од 60 људи из батаљона са пешкирима и марамама отишли су непријатељу ради предаје. Те издајнике, по мом наређењу тукли су наши војници ...“

Командант 1. пука 1. позива о овоме је известио (Обр. 400): „... Кретање (резерве) је било тешко. Официри су тукли и револвером и мотком док се резерва кренула напред, али одмах иза гребена она је стала и на све могуће протесте и тучу, они се нису кренули напред. Командант овога пука и ађутанти употребили су сва средства да поврате војнике назад, али ништа није помогло ... непријатељ у јачини од два вода изби на гребен ... Ово је био моменат када је требало само једна свежа чета да спасе ситуацију ... али никаква сила није могла да их истера, па чак ни смртна казна на лицу места. После овога настаје најжалоснији моменат. Отприлике до две чете из резерве 14. пука које су биле у покрету, излазе у колонама са белим марамама и иду ка непријатељу. Ово је толико револтирало оно мало војника и ордонаса око команданта пука да су сви узели пушке и са војницима из 4. пука гађали ове издајнике и од ове ватре иако су имали губитака око 50, ипак је остало отишло непријатељу ...“.

Попуна старешинским кадром

Губици старешинског кадра током 1914. године били су огромни па су и захтеви за попуном постајали све већи. Отуда је попуна јединица старешинским кадром, који су чинили питомци војних академија и подофицирских школа, била од непроцењивог значаја.

После завршетка Другог балканског рата питомци 43, 44. и 45. класе Ниже школе војне академије враћени су да наставе школовање. Питомци 43 класе упућени су на накнадни курс ради довршетка треће године, питомци 44 класе у чину поднаредника у другу годину а питомци 45. класе у чину каплара у прву годину школовања. Истовремено отпочела је школовање нова – 46 класа. Дакле у првој години налазила се 45. а од маја 1914. године и 46. класа у коју је примљено 213 питомаца, у другој години је 44, а у трећој 43. класа која није стигла да заврши „накнадни курс“ пре мобилизације 1914. године иако већ су у балканским ратовима стекли чинове потпоручника.

Кад је објављена мобилизација 1914. године прекинут је рад Ниже школе војне академије а питомци (по око 30 у класи) упућени су на распоред у јединице и то: 43 класа у чину потпоручника, 44. класа у чину наредника на дужности батаљонских ађутаната, 45. класа у чину поднаредника на дужности командира водова а 46. класа у чину каплара (њих 231) на дужности командира одељења. Од јула до октобра 1914. године питомци су унапређивани по класама у чинове потпоручника.

Непосредно пред Први балкански рат завршили су школовање слушаоци 20. класе Више школе војне академије и упућени у јединице. Ратне 1912–1913. године прекинуто је школовање питомаца 21. класе и они су распоређени у јединице а после Балканских ратова углавном су добили распоред у Трупe нових области у пукове на албанској граници и као наставници у подофицирској школи. Почетком 1914. године наређено је да се у прву годину прими 20 официра али се због рата ово није реализовало.

Од каквог је значаја било пристизање ђака Скопске подофицирске школе 15. новембра у Аранђеловац на распоред подофицирских места по дивизијама 2. армије (види о томе Обр. 6447 ко-

манданту 2. армије од 15. новембра) најбоље се може сагледати из става команданта 1. армије да су сви покушаји противофанзиве током повлачења на „стратегијску греду“ били су условљени попуном пукова старешинским кадром (1/5, стр. 56).

ПОПУНА ТОКОМ 1915. ГОДИНЕ

Околности које су одређивале попуњу у 1915.

Околности и дешавања у 1915. години нису ишли на руку и представљали су отежавајући фактор попуње Српске војске. Не рачунајући Црногорску војску¹⁵ која је бројала око 42.000 војника и до 1915. године изводила борбена дејства под јединственом командом, удаљена од најближег савезника Русије и Италије била је већа од 700 километара. Српска војска уз то је била у непосредном борбеном додиру са непријатељем. У тим околностима, са танким и истрошеним ресурсима, Србија је остала усамљена и препуштена сопственим снагама и вољи савезника и њиховим себичним интересима. И уместо да уз помоћ савезника брже попуњава и сређује своје редове савезници је терају на непрестано дипломатско и војно исцрпљивање и губљење времена, гурајући је у офанзиву коју ни сами нису у стању да изведу. Конкретна помоћ у опреми и наоружању је изостала. Једино је Русија у тој дипломатској игри настојала да сачува српске виталне интересе, али је у кључном моменту, када је Србији била најпотребнија, изостала и конкретна војна помоћ Русије.¹⁶

¹⁵ Чак су и Српско-црногорски војни односи били доспели у кризу командовања војском. Од 16. до 25. јула 1915. године траје преписка са Краљем Николом око обједињавања командовања ради јединственог дејства Српске и Црногорске војске. Краљ Никола одбија да Санџачку војску стави под команду Ужичке војске. Црногорска војска пред офанзиву 15. септембра 1915. године бројала је 48.244 војника. У црногорској војсци средином септембра почињу побуне и масовна бекства из јединица. Врховна команда Српске војске захтева да се из црногорских јединица одмах повуку сви српски официри а да се на издржавање српској војсци стави само санџачка војска.

¹⁶ Руски Цар Николај у разговору са нашим војним изаслаником није одобрио слање руске дивизије Дунавом и то питање оставио је отворено док се не разјасни ситуација на источном фронту који зависи од пристизања војне опреме Руској војсци чије су главне поруџбине из Америке, Француске и Ен-

Лондонски уговор према коме се Италија обавезала да ће ступити на страну савезничких сила потписан је 26. априла 1915. године. Према том споразуму Србији је припао део јадранске обале од рта Планке до Црногорске границе са Сплитом и острвима Шолтом и Брачом и полуострво Пељешац. Италија је добила део Далмације од Задра до Сплита, право дипломатског заступања Албаније и испословала да се далматинска обала за 20 километара северно од Котора неутралише. Италија је 4. маја отказала уговор о тројном савезу. У августу 1915. године Италија је од савезника добила обећање да ће јој припасти Трст, Тријент и Валону.

Од 20. априла, када је први пут Русија захтевала да Српска војска, исцрпљена биткама на Церу, Дрини и Колубари, пређе у офанзиву, Врховна команда више од четири и по месеца, све до 8. септембра налази се под константним притиском савезника да Српску војску упуту у заједничку офанзиву преко Дунава и Саве како би, у садејству са Италијанском војском, олакшала ситуацију на западном и источном фронту.

Од 29. маја – 28. јуна 1915. године, у намери да заштити позиције стечене Првим балканским ратом, јединице Српске војске, без консултовања са савезницима,¹⁷ ушле су у Албанију, а 4. августа од њих су формиране Албанских трупе.

глеске требало је да стигну у децембру. Али је Цар обећао да ће код савезника учинити све што је могуће да ставе на располагање што више војске. Руска страна изразила је жаљење што је Русија сад у тешким околностима не може помоћи Србији, (изговор је био да је Русија за последња четити месеца изгубила милион и по људи а иако има резерве у људима нема довољно пушака). Русија је обећала 4. октобра да ће сагледати могућност да Србији, ако је то икако могуће, за почетак откомандује и пошаље у помоћ макар један одред а касније и једну дивизију. Војном изасланику у Русији наређено је 12. октобра да тражи да Русија изврши десант са јачим снагама и да инсистира код савезника да убрзају са слањем јединица. Ипак, од обећане конкретне помочи није било ништа.

¹⁷ Од енглеског министра одбране стигла је 13. маја депеша којом упозорава да акција није у складу са договореном заједничком офанзивом нити са политичком ситуацијом дефинисаном Лондонским уговором према коме Србији припада излазак на Јадранско море код Сплита.

Истога дана министар иностраних послова Русије Сезанов саопштио је да је ова офанзива супротна општем интересу савезника који су управо у то време припремали заједничку офанзиву за коју се српска војска правдала да не може да учествује због великог водостаја и слабе материјалне спреме, па уколико се покаже да

Бугарска је користила сваки моменат да испровоцира сукоб са Српском војском у граничном подручју. Највећи инциденти забележени су 1. априла када је Бугарска војска са комитима упала у Струмицу и 20. априла када је мобилисала Рилску дивизију. Ипак, напад на Србију одложен је за после жетве.

У самом почетку преговора који су се повели између Бугарске и Централних сила било је јасно коме ће се савезу приклонити „неутрална“ Бугарска. Тајни преговори који су почели већ 6. јануара већ 18. фебруара резултирали су уговором са Немачком о кредитирању и набавци војне опреме.

Истовремено док су трајали преговори са Централним силама, Бугарска је од 21. јула до 2. септембра водила преговоре и са четворном коалицијом. Њен једини интерес био је да јој се обећа Македонија. У том дипломатском лицитирању и дипломатској игри са Бугарском, којој је без питања Србије обећавана територија Македоније, пролазило је време а за догађајима који ће уследити каснило се најмање месец до два – таман онолико колико је било потребно да се савезничке снаге искрцају и садејствују Српској војсци. Савезници су развлачили са војним и политичким решењима на Балкану¹⁸ све док 25. септембра Врховна команда ни-

је то тачно начелник Штаба Врховне команде Русије упутиће представку да се даље снабдевање Српске војске из Русије одмах прекрати и да ће даље слање француског наоружања ускратити пошто је бачена сумња на искреност Врховне команде Српске војске. „Све ово треба сузбити, иначе ће овде почети сумњати у корист помоћи Српске војске и почети губити наклоност и кредит“ (1/8, стр. 164).

¹⁸ Док је Србија гајила наду да ће се савезници некако договорити са Бугарском, они су, штитећи своје интересе, непрестано (од 11. септембра па све до 1. октобра) уверавали Србију да је мобилизација бугарске војске и припреме за рат нису усмерене против Србије и да је то само „блеф“.

Како су се гомилале снаге на српској граници и како се приближавала одлучујућа немачко-аустријска офанзива, атмосфера се подгревала. Пристизале су контраверзне процене и извештаји од тога да нас Бугарска неће напасти до тога да је напад неизбежан и да ће се то десити око 10. септембра, 15. септембра, потом 23. септембра. У оптицају су биле и најразличитије процене о правцима и обиму напада: да ће нас Бугарска напасти једновремено кад и аустро-немачка војска, да ће једновремено са нападом Немачке код Текије уследити напад Бугарске на граничном одсеку од Светог Николе до ушћа Тимока како би окупирала округе источне Србије и успоставила безбедна комуникација даље према Турској, а да ће тек након тога Бугарска би своје нападе усмерити ка Македонији. И процене снага непријатеља на српским границама биле су веома различите и кретале су се од 350 до 500 хиљада војника.

је прихватила процену садржану у информацији коју је доставио наш делегат са Цетиња пуковник Петар Пешић и предложила Министру војном две алтернативе као договор Србије на Бугарске провокације које су у суштини биле условљене понашањем Грчке, савезници су развлачили и војна и политичка решења.

Обзиром на везаност претходним конвенцијама о испоруци наоружања и повољним кредитима, преговори Централних сила и Бугарске завршени су 6. септембра потписивањем војне конвенције. Конвенција предвиђа ступање у оружани сукоб пет дана од дана ако једна од страна уговорница буду нападнуте а Бугарској је обећана источна Србија, цела Македонија и финансијска помоћ од 200 милијарди франака. Предвиђено је да у року од 30 дана (до 6. октобра) Немачка и Аустроугарска концентришу 6 дивизија на српску границу а Бугарска за 35 дана (до 11. октобра) 4 дивизије.

Указ о мобилизацији Бугарске војске донет је 23. септембра.¹⁹ Дознајући да ће је Бугарска сигурно напасти, два дана након проглашења мобилизације Бугарске војске, 25. септембра, Србија упућује енергични и драматичан захтев савезницима да упуте Ултиматум Бугарској и да у случају одбијања услове, прогласе непријатељства а да Србији упуте конкретну војну помоћ. О ултиматуму су савезници расправљали осам дана – до 4. окто-

¹⁹ На најављене маневре Бугарске војске Српска врховна команда реаговала је прегруписавањем снага. На границу према Бугарској пребачене су: Команда 2. армије ојачана јединицама других састава а чинили су је Моравска дивизија 1. позива Комбинована дивизија 1. позива, Тимочка дивизија 1. позива Дунавска 1. позива и Коњичка дивизија. Од јединица Ужичке војске (осим Ужичке бригаде), Шумадијске дивизије 1. позива, Комбиноване дивизије 2. позива и два батаљона 14. пука 3. позива формирана је Тимочка војска под командом генерала Илије Гојковића. У Неготински одред ушао је 8. пук 1. позива. 19. кадровском пуку наређено је да се пребаци у Велес у састав Брегалничке дивизијске области где је стигао 29. септембра. Дринску дивизију 1. позива и да је упуте у Младеновац у састав 3. армије. Као договор на почетне поступке мобилизације Бугарске војске командант Трупа нових области 24. септембра наредио прегруписавање артиљерије а 18. пук упуте је на Страцин, 16. пук у Битољ а 12. пук (штаб и два батаљона) из Кратова на Ретке Букве. Тек 5. октобра врши се преименовање јединица и формирање Вардарске и Брегалничке дивизије. Треба подсетити да је Врховна команда још раније као појачање Трупа нових области упутила из 2. армије 2. пук 1. позива у Велес а потом и 12. пук из састава Шумадијске дивизије 2. позива.

бра. Додуше на основу раније поведене расправе о отварању фронта у Македонији одлука о упућивању трупа у Солун донета је неколико дана раније – 28. септембра. Али шта вреди кад је и то било са закашњењем од најмање месец дана.²⁰

Као препрека слања трупа Источне војске на Балкан поставила се неутралност Грчке која је установљена важећим уговорима са све три силе савезнице од 7. маја 1832, 13. јула 1863. и 28. марта 1864. године. Уговорима је забрањено употреба Солуна као војног пристаништа и Грчке Македоније као војишта. Да не би нарушили такав статус савезници су изговор за упућивање трупа у Солун и њихово превозење до северних граница нашли у преузимању обавеза од Грчке које су за њу произиласиле из Уговора са Србијом 1912. године којим је створен Балкански савез. А обавезе Грчке биле су да у случају напада на Србију издвоји 150.000 војника и ступи на страну Србије. Други основ представљао је позив председника Владе Грчке да те обавезе уместо Грчке преузму савезници Енглеска и Француска у предвиђеном обиму. Овај позив учињен је без знања грчког краља а на његову накнадну интервенцију, савезници су одговорили 27. септембра да су по захтеву председника Грчке владе трупе већ предузеле покрет и незауостављиво исплови-ле према Солуну и да се могу сматрати пријатељским мисијом.

Међутим, за реализацију такве одлуке и покретање војске из Солуна – 12. октобра, савезницима је требало пуних 18 дана од обраћања Србије за помоћ. Овако дуги преговори вођени су о броју војника, капацитетима превозења, правцима и локацији њихове употребе – Ниш, Скопље, граница са Грчком ...

²⁰ За то је заиста било довољно времена јер су припреме за одсудну немачко-аустријску офанзиву против Србије почеле су 1. јула 1915. године, а оперативни предлог плана напада на Србију поднет је Врховној команди Немачке војске 5. августа 1915. године о чему је српска Врховна команда (и савезници) сазнала је 17. августа 1915. године. У разматрању слања помоћи Србији не треба губити из вида ни следеће временске оквири: Разматрајући даље слање трупа на Дарданеле генерал Жофр поставио је на седници Владе 29. и 30. јула 1915. године стављајући ово питање у оквир и под услове „експедиције широких размера“ која би подразумевала дејства не само на Дарданелима него и на Балкану, али је сматрао да се ово скидање јединица са фронта не може десити пре септембра. Чак да је и овај рок реализовао не би било касно. За команданта ових снага, које су назване „Источна војска“, 5. августа одређен је генерал Сарај, али је требало да прође пуна два месеца да савезници ускладе командовање овим јединицама.

За то време: Бугарска је већ била завршила концентрацију војске – 30. септембра и напала Српску војску на Китки, офанзива Аустро-немачке армије на Србију већ је почела (бомбардовање Београда 5. октобра), а савезници су се још увек бавили прорачунима колико им треба времена, бродова и вагона да искрцају само део планираних снаге на линију коју ће тек да одреди генерал Сарај који је у Солун стигао тек 12. октобра.²¹

Губици од тифуса пегавца

Одмах по завршетку Колубарске битке Врховна команда 16. новембра 1916. године издала је директиву Обр. 8219 у којој захтева да се трупе за извесно време што угодније разместе, одморе, што боље исхране, попуне људством и снабдеју муницијом и потребним материјалом, да се поправи и доведе у ред војничка спрема и опрема и за што краће време припреме за нове операције“ (1/7, стр. 387–389). Иако је тачком 9 наређено да се трупе за становање разместите у земунице и заклоне за људство – на интервенцију команданата армија (обзиром да је наступила зима и хладноћа) омогућено је коришћење и кантоманског размештаја. Зато је већ у децембру Врховна команда препоручила командантима да јединице, одмах по заузимању распореда на фронту, приступе изради земуница и заклона за људе а где год буде могуће да се користи кантонмански размештај.

Већ у првој наредби Врховне команде о размештају јединица од команди је захтевано да се у боравишним просторијама посебна пажња посвети превентивним мерама ради спречавање појаве и ширења заразе. Тако је тачком 11. наређења команданта 2. армије (Обр. 4661) прецизирано: „Начелници санитета, интендантуре, артиљерије и инжињерије армијског штаба издаће потребна наређења сваки у свом ресору: да се предупреди код трупа појава сваке заразе, да се умањи проценат побољевања, да се може свакоме брза лекарска помоћ указати, а бо-

²¹ Зато је 9. октобра председник Министарског савета Н. Пашић послао је нашим посланицима у савезничким земљама молбу да се пожури са слањем помоћи иначе Србија не може издржати јер ће је Бугарска која је почела поседати границу напасти, а јединице још нису кренуле из Солуна за Ниш. „Моли-те како најбоље знате да се за времена чује глас Србије“ (Обр. 6950).

лесницима добра нега, да се трупе на време снабдеју ... пропи-саним количинама хране ... обмундиrowом, логорком и осталом материјалном спремом“.

Зараза се, међутим, није могла избећи.

Њу су према неким мишљењима донели аустроугарски војници из источне Босне, док неки сматрају да је зараза стигла из Солуна па и из Бугарске.

Током 1914. године заробљено је 566 аустроугарских официра и 55.906 војника – укупно 56.472 људи. (3/2, стр. 864)²²

И сама чињеница да је око 35.000 заробљеника умрло од заразе, довољно говори откуда је потекло ово велико зло које је захватило српско становништво и војску.

Заробљеници Српске војске са територије Македоније, који су се нашли у власти Аустроугарске, ослобођени су у јануару 1915. године и упућени у Бугарску јер су наводно у њеној надлежности. Они су собом у Бугарску донели опасну болест пегави тифус, па је Бугарска хтела пошто-пото да их се отараси те је један број њих ослободила и проследила у Македонију.²³

Заробљеници су били у надлежности Заробљеничке команде у Нишу. Обзиром на велики број заробљеника после Колубарске битке, надзор и старање о њима преузели су и Дунавски заробљенички одред (за заробљенике у Јагодини и Туприји) и Тимочки заробљенички одред (за заробљенике у Параћину) а остали заробљеници били су надлежни команданата обласних заробљеничких одреда. За смештај заробљеника одобрено је да се користе све празне државне грађевине а тамо где их нема да се израде лаки заклони, колибе или земунице.

Истина, ангажовање заробљеника у фортификацијским радовима утврђивања одбрамбених положаја Српске војске при по-

²² У Церској бици заробљено је 4.500 аустроугарских војника. (7, стр. 200). У току противофанзиве у Колубарској бици од 3. до 15. децембра заробљено је 323 аустроугарска официра и 42.215 војника. (1/7, стр. 398) из чега произилази и неутврђени податак да је у Биткама на Дрини заробљено 6.434 аустроугарских војника.

²³ Према извештају војног изасланика у Софији пуковника Кушаковића од 24. јануара Александровска болница у Софији претворена је у заразно одељење јер у њој лежи око 100 заражених војника а дневно умире по два до три заражена болесника. Затражена је њихова изолација и упућена представка из Софије у Беч да се ови заробљеници више не шаљу у Бугарску.

влачењу кроз Србију, касније ће добро доћи Српској војсци, али су јој они, преносећи епидемију заразе, нанели огромну штету и били велики баланс којег се није могла ослободити све до доласка на обале албанског приморја.

Међутим, мора се признати да су појави заразе погодовали не само логорски услови у којима је војска била размештена, већ и низ околности које су свему претходиле. Ту пре свега треба имати на уму слабо материјално збрињавања, исхрану и потпуну исцрпљеност војника у претходним напорним борбама у којима није било времена за предузимање организованијих епидемиолошко-превентивних мера.

Јер, већ по свршетку Церске операције, у српској војсци наступила је крајња оскудица у одећи и обући која је умањила оперативну способност војске. Велики број војника ратовао је у свом оделу које је било поцепано и дотрајало у борбама. Борци су полубоси и боси прелазили форсираним маршевима огромна одстојања. Војници су располагали оскудном одећом, обућом и логорском опремом. Други позив имао је од опреме само шињеле, а трећи ништа од војничке опреме.

Реквизиција одеће са накнадом, коју је на војишној историји проводила Врховна команда није била довољна. Главна интендантура Министарства војног, истина, успела је да набави и, донекле, подели 200.000 пари опанака. Али то је једино што је учињено за годину и по дана ратовања у опремању српског војника. А вапаји команди јединица оперативне војске и захтеви Врховне команде према Министру војном да им се пошаље штогод од топлог одела, опанака, шаторских крила – јер су регрути само у гаћама, одећа и обућа рђава – били су стални и ишли су, рекло би се, у недоглед, без икаквог резултата. Ово питање Врховна команда поставила је пред Министарство војно већ 15. септембра 1914. (Обр. 3119), али оно, као и питање опремања јединица шаторским крилима и логорском спремом није решено ни до 4. јула 1915. што је видљиво из извештаја команданта 1. армије Врховној команди Обр. 7030 нити је икада било могућности за његово озбиљно решавање.

Киша и хладно време почетком октобра, снег који се забелео на ваљевским планинама већ почетком октобра, мећава у новембру и децембру и у тим временским условима војник у крајње

оскудној обући и одећи, биле су околности које су погодовале слабљењу отпорност организма, болестима и масовном разбољевању војника.²⁴

Епидемија заразе достигла је несагледиве размере половином фебруара. Процењује се да је оболело око 400.000 људи (око 100.000 војника) – а у болничким постелима налазило се још и око 90.000 рањеника. У тим условима, српско здравство и војни санитет (око 1.200 лекара и другог медицинског особља), уз помоћ страних медицинских и хуманитарних мисија, водио је дивовску борбу до граница крајњег напрезања и величанственог жртвовања.

Губици су били све већи и већи. Како би се умањили губици, осим мера здравственог збрињавања и ангажовања здравствених и санитетских потенцијала, команде су предузимале низ санитарних мера на просторијама размештаја.

Најпре је јединицама наређено да у оквиру рејона размештаја примене што растреситији размештај. Као недовољне показале су се и мере проширења рејона размештаја и премештања јединица само у оквиру ширег рејона одређеног за смештај. Зато су неке од њих морале да напусте додељене рејоне и преместе се на сасвим друге локације. Тако командант Комбиноване дивизије 15. фебруара тражи од команданта 3. армије

²⁴ „Дотурити одело и шаторе, јер су људи голи и боси“, моли командант Моравске дивизије 1. позива са Врачег брда 25. новембра.

Начелник штаба Врховне команде обратио се депешом Обр. 4430, 10. октобра министру војном: „Због несрећног времена, које стално на војишту влада, здравствено стање у оперативној војсци погоршава се сваког дана, јер војници, голи и боси, логорују без шатора на ледини у блату и снегу. Побољевање људства нагло расте. Ако овакво стање устраје још кратко време, постоји опасност да нам се оперативна војска просто истопа... Ово је последњи апел који упућујем на господина министра војног и ако и он, као и сви досадашњи, остане без резултата, унапред скидам са себе сваку одговорност за фаталне последице...“

Ни уочи планиране мајске офанзиве 1915. године према извештајима команданата 1. и 2. армије (ВРС 8/129) ово питање није решено. „Уверен са, извештава командант 1. армије, да би стање здравља код људства уопште било далеко повољније и не би нам и иначе то питање задавало толико огромног посла и трајне бриге да смо имали, или да бар сада имамо одговарајућу војну спремину – шаторе“. А командант Моравске дивизије 1. позива извештава: „За потпуну спремину за покрет недостаје логорске и одећне спремине у знатној количини.“

да се комплетна дивизија одмах исели из досадашњих кантонмана у рејон: Наталинци, Рача, Марковац, Лапово, Баточина – где има хране а нема заразе, иначе ће за најкраће време оперативна способност дивизије бити сведена на нулу. Јер „од Космаја до Аранђеловца зараза је толика по селима... да се трупе тамо не смеју уводити... Ја молим команданта да спасе једну дивизију која ће под оваквим условима потпуно онеспособити за сваку будућу акцију“ (1/8, стр. 65).

Командант 2. армије извештава Обр. 8058 Врховну команду да је због заразе у селима и оскудице воде кантонмански рејон Шумадијске дивизије 1. позива потребно проширити северно и западно како би се зараза избегла (1/8, стр. 273).

Врховна команда 9. марта 1915. године издаје наређење Обр. 12500 да се у циљу сузбијања заразних болести од 16. до 31. марта обустави сваки војни и путнички саобраћај на делу војишне просторије, сем саобраћаја за снабдевање трупа и кретање санитетског особља. Током априла предузете мере асанације кантонманске просторије, бојишта и заражених места (сахрањивање нађених лешева, накнадно прекривање земљом плитко сахрањених на гробљима, спаљивање ђубришта, кречење сеоских кућа, подизање нових чесми за воду).

Већ у мају епидемија је почела да јењава. Командант 3. армије известио је Врховну команду (Обр. 5569) 19. маја уочи планиране „мајске савезничке офанзиве“ да су кантонманске просторије биле скроз заражене, а да јединице још увек нису добиле логорску опрему којом би се зараза умањила: „Непрекидно се и најенергичније води борба против заразе пегавог и трбушног тифуса. Иако зараза није угушена, ипак се опажа да је знатно сузбивена. Изгледа да ни морталитет сад није тако велики као у фебруару и марту.“

Процењује се да је од заразе је умрло око 200000 цивила и 35.000 војника. Умрло је и више од половине аустроугарских заробљеника – око 35.000 и више од половине лекара – око 160.

Напорима Српског војног санитета у stroj је враћено 95.000 војника – око 65.000 оболелих и близу 30.000 рањених који су пре упућивања у јединицу прошли оцену посебно формираних лекарских комисија. Отуда се комотно може рећи да је, у условима у којима је функционисао, Војни санитет учинио јединствен подвиг.

Попуна регрутима током 1915.

Министарство војно донело је 16. јуна 1915. године Уредбу (ФЂО бр. 22837) о формирању Инспекције резервних трупа и подофицерских школа ранга команде дивизије са задатком обуке регрута Сталног кадра и кадра за подофицере и дообуке појединих позива по скраћеном програму. На овај начин престале су да постоје команде резервних трупа при дивизијама. Инспекција је била потчињена Министру војном а на челу је био Инспектор. У оквиру инспекције били су и краћи курсеви за поједине специјалности и обука каплара.²⁵

Резервне трупе биле су организоване у бригаде, пукове, батаљоне и чете а састав им је одређиван по потреби. У састав Резервних трупа ушло је око 30.000 регрута 20 годишњака (1885. годиште) који су у војску ступили у априлу 1915. године. Након завршене четне обуке, а како се криза са Бугарском заоштравала, они су заузели борбени распоред углавном у дубини територије и на простору Нових области.

Приликом распоређивања наших трупа као одговор на почетне поступке мобилизације Бугарске војске 22. септембра 1915. године тактички распоред обезбеђења пруге од Сталаћа до Пирота и од Ниша до Ристовца, заједно с два батаљона старца последње одбране, заузеле су према решењу министра војног и Нишке резервне трупе из Пирота, Ниша и Алексинца, док је 3. пук Нишких резервних трупа био у општој резерви Врховне команде у нишавској долини.

Крајем септембра 1915. године у Брегалничкој дивизијској области налазила се једна чета регрута из 11 пуковског округа на обуци у 20. пуку у Кочанима, а једна чета регрута 4. пуковског округа у Штипу. Као резерва Вардарске дивизијске области у Скопљу су се налазиле: Скопска подофицерска школа, Штаб Крушевачких резервних трупа и 2. батаљона Крушевачких резервних трупа а у Тетову 4. батаљон Крушевачких резервних трупа. У Косовској дивизијској области налазили су се: 1. батаљон Крушевачких резервних трупа у Приштини (са две чете у Вучитрну), 3. батаљон у Урошевцу (са две чете у Митровици).

²⁵ Команду над резервним трупима примио је пуковник Милорад Ристић, након излечења од рана задобијених на дужности команданта 3. пука 1. позива када је 3. септембра 1914. године у Глоговцу (на ушћу Дрине у Саву) рањен на топу са кога је лично порушио мост преко Дрине.

Касније, 4. октобра 1915. Врховна команда предлаже (Обр. 21.400) министру војном: „Да би се благовремено осигурала потребна резерва у обученом људству за попуну расхода у оперативним јединицама у току будућих операција и да би се на време евакуисали регрути са пограничне просторије према Бугарској (јер би их Бугари, упадом на исту, још у почетку операција могли похватати и интернирати) начелник Штаба мишљења је: да би требало одмах регруте и ђаке упутити у кадар, да би требало одмах преместити пукове нишких резервних трупа из Пирота, Књажевца (Ниша) и Алексинца у гарнизоне у долини Западне Мораве (Чачак, Краљево и Горњи Милановац)...“ Међутим, рат је спречио ово прегруписавање

Почетком октобра 1915. године регрутована је још једна допунска партија регрута коју је чинио контингент од 25.000 регрута 1985. годиште. Команда Трупа нових области регрутовала је око 6.000 регрута рођених 1986. године. Начелник Штаба врховне команде предложио је такође да регруте у Новој области не би требало ради обуке упућивати у гарнизоне на левој обали Вардара већ у гарнизоне Ибарске и Косовске дивизијске области, нити у гарнизоне Битољ, Прилеп и Ћевђелију већ у западније гарнизоне Битољске, Вардарске и Косовске дивизијске области. Рат је ову партију регрута затекао потпуно неспремну – на првим часовима обуке. Ова генерација регрута касније је десеткована при повлачењу преко Аланије, а међу умрлим српским војницима на Крфу и у Бизерти највише је било регрута – управо из ове регрутне партије.

Попуна добровољцима

У Првом светском рату у Српској војсци учествовало је 43.931 добровољаца. Од тога: 38.583 Срба (97,7 посто), 617 Хрвата (1,5 посто), 349 Словенаца (1,5 посто) и 219 Црногораца (0,8 посто урачунат у број Срба). (10, стр. 94–100).

Од 39.723 добровољаца у Српској војсци: из Војводине је било 12.500 (31,2 посто), из Босне и Херцеговине 12.500 (31,2 посто), из Лике, Баније, Кордуна и Далмације око 8.000 (20 посто) из Србије 3.400 (8,5 посто), из Салвоније 2.800 (7 посто), из Црне Горе 480 (1,3 посто), из Словеније 320 (0,8 посто) – (8, стр. 683).

Долазак чланова Југословенског одбора у Ниш 1914. године знатно је допринео да се поступно напусти идеја свесрпског ослобођења и уједињења и замени идејом југословенског ослобођења и уједињења.

Србија никада није оскудевала добровољцима па се на поуну јединица добровољцима рачунало још од објаве мобилизације. Међутим, када су исцрпљени сви ресурси добровољци су остали једини извор поуне. У формално-правном смислу добровољаштво у Српској војсци утемељено је: „Упутом за извођење четничких акција у рату са Аустроугарском“ и Наређењем Врховне команде о формирању четничких одреда (оба акта донета су 8. августа 1914. године) и „Упута за формирање добровољачких одреда“ који је донет у октобру 1914.

Добровољачке јединице попуњаване су и формиране из различитих извора и структура.

Најпре треба истаћи да је од нераспоредених војних обвезника који нису имали ратни распоред, али су се јавили на знак мобилизације, у Првом балканском рату формирано је 6 прекобројних пукова који су потом у Првом светском рату и формацијски чинили Комбиновану дивизију јачине око 26.000 војника.

Објавом рата четнички добровољачки одреди заузели су најистакнутије положаје на граници према Аустроугарској и практично жртвовани до се војска не мобилише и развије. Били су то: Јадарски (у Ваљеву, 500 људи под командом мајора Војина Поповића), Руднички (у Београду на Торлаку 500 људи под командом мајора Војислава Танкосића), Горњачки (у Свилајнцу 500 људи под командом мајора Велимира Вемића), Златиборски (у Ужицу 750 људи под командом мајора Косте Годоровића) – укупно дакле око 2.500 добровољаца.²⁶

Убрзо су формиран и Сремски (под командом немачког поручника Игњата Кирхнера) и Банатски (под командом војводе Тасе Долнића) и неколико десетина мањих одреда и чета пограничних области.

²⁶ Обуку четничких добровољаца извођена је у Крагујевцу под командом команданта резервних трупа за Стару област и у Скопљу, под командом команданта Пешадијске подофицирске школе за нову област. Врховна команда прихватила је 20. септембра 1914. године предлог Владе који јој је достављен преко делегата Министарства спољних послова да се отвори јавни упис и прикупљање добровољаца али да се њихова обука организује у Скопљу јер је оперативни део војске оскудевао старешинским кадром за њихову обуку и није био у могућности да организује добровољачки кор за инструкторе у њиховом обучавању.

Ратну 1914. годину преживело само неколико стотина добровољаца.

До аустро-немачке офанзиве 1915. године из Русије је пристигло око 3.500 добровољаца јужнословена (претежно Срба) који су као аустроугарски војници били заробљени на Источном фронту.

Највећи број њих послужио је за попуну Добровољачког одреда²⁷ који је према новој структури имао два батаљона добровољаца – укупно 1795 пушака. Средином августа овај одред пребачен је у Предојане код Сурдулице и у саставу Власинског одреда крварио у одбране Грделичке клисуре и границе према Бугарској и касније у повлачењу на правцу преко Црне Горе.

Од војника мухамеданске вере и од Албанаца који изразе жељу да се боре као добровољци, командант Трупа нових области формирао је добровољачке чете, а у Вардарској и Брегалничкој дивизијској области с почетка 1915. године нашло по 50 добровољаца из аустроугарске војске који су у прво време послужили као помагачи у извођењу обуке у артиљеријским и митраљеским јединицама.

Младићи из збегова, потенцијал будућих регрутација

Чим је почела октобарска офанзива 1915. године, поучена горким искуством да непријатељ масовно тера у ропство мушку омладину између 15 и 20 година,²⁸ Врховна команда наредила је

²⁷ Министарски савет решио је 31. августа 1915. године да се у склопу прегруписавања снага према Бугарској ради обезбеђења Грделичке клисуре формира Власински одред под командом пуковника Милована Плазине. У састав овог одреда ушли су: Добровољачки одред, 1. батаљон из 1. пука 3. позива под командом команданта пука и један батаљон 2. пука 3. позива. Од 28. септембра Власински одред појачан са 17. пуком Дринске дивизије 1. позива.

²⁸ О робљењу српских младића сведоче бројни званични извештаји. Од команданта 2. коњичке бригаде (Обр. 4494, са извиђања током гоњења 10. децембра 1914. године на правцу Бељина – Борак: „... Од бегунаца дознаје се да је непријатељ јуче почео повлачење позадине одводећи собом одраслу мушку децу. (1/7, стр. 165).

Од команданта Ужичке војске (Обр. 1940, од 10. децембра 1914): „Аустријанци су по добивеном извештају од команданта Шумадијске дивизије 2. позива собом одвели наше младиће од 15 до 20 година, који су употребљени прво за пренос рањеника а потом постоји намера да се упуте у Сарајево“ (1/7, стр. 169–170).

(што се види из извештаја Врховне команде министру војном Обр. 22095 од 12. октобра 1915. године) да се „евакуишу у позадину сви војни обвезници, младићи последње одбране и регрути. Иако је ово наређење погрешно схваћено у круговима Министарства унутрашњих дела (да се на тај начин наређује евакуација избеглица) ускоро ће се успоставити колико је био далековид овај потез Врховне команде. Јер, управо су ови младићи (њих око 4.000), кад су дорасли војној обавези, позвани на обуку у Бизерту и узели учешћа у пробоју Солунског фронта.

Закључак

Огромни губици (91.000 рањених, 100.000 оболелих, 22.000 погинулих, 35.000 умрлих од болести и 19.000 заробљених) са којима се током ратне 1914. и 1915. године суочила Српска војска, надомштани су ефикасном и рационалном употребом јединица, ангажовањем резерви и борбеним маневром. Да би се попунили губици, Србија је била принуђена да док је рат трајао регрутује комплетну српску младост – две ванредне и једну редовну партију – укупно око 100.000 регрута. Војска је попуњена и са око 3.500 добровољаца из Русије. Напорима који су се мерили подвигом, Српски војни санитет успео је да у борбени строј врати око 65.000 војника 35.000 оболелих и 30.000 рањених. Континуираном попуном и повратним губицима, Српска војска успела је да, иако усамљена и неколико пута бројчано слабија од непријатељских војски, ипак среди и колико толико попуни своје редове пред октобарску офанзиву 1915. године.

Литература:

1. Живко Павловић, Велики рат Србије, књ. 1–10, Министарство војске и морнарице, Београд, 1924.
2. Живко Павловић, Битка на Јадру, Макарије, Београд, 1924.
3. Живко Павловић, Битка на Колубари, књ. 1–2, Српска краљевска академија наука, Београд 1928.
4. Милан Зеленика, Први светски рат 1914, Војно дело, Београд, 1962.
5. Милан Раденковић, Церска операција, Војно дело, Београд, 1953.
6. Милан Раденковић, Колубарска битка, Војно дело, Београд, 1959.
7. Ј. Луковић и Т. Нижић, Преглед историје ратова закључно са Првим светским ратом, Војно дело, Београд, 1962.
8. Ђорђе Станић, Зоран Килибарда, Јан Марчек, Обука Српске војске 1804–1918, Војноиздавачки завод, Београд 2007.
9. Ђока Богдановић, Повлачење Српске војске ка приморју.
10. Ђорђе Станић, Верници Српства и Отаџбине, Удружење ратних добровољаца, Београд, 2003.

